

FILM KAO POVIJESNI IZVOR ZA IZUČAVANJE RIJEČKE INDUSTRIJSKE BAŠTINE

Dr. sc. Dejan Kosanović
Beograd, Srbija i Crna Gora

Prije šest godina svoj tekst *Prvi koraci filma u Rijeci*¹ zaključio sam pasusom koji ću na početku svoga referata dijelom parafrazirati:

Prateći razvoj kinematografskih djelatnosti istodobno saznajemo o općim društvenim kretanjima u određenom razdoblju, o svakodnevnom životu i kulturnim navikama u gradu, što nam sve pomaže da bolje shvatimo neke druge povijesne tokove. Ovim su tekstom samo odškrinuta vrata u neistraženu prošlost riječke kinematografije, a tek će nam buduća istraživanja i novi podaci pomoći da sagledamo koliko je važna filmska tradicija grada Rijeke.

A Rijeka nedvojbeno ima svoju filmsku tradiciju o kojoj se još uvijek premalo zna. Rijeka je jedan od prvih, ako ne i prvi hrvatski grad u kojemu su prikazane *žive fotografije* – zadnji veliki pronalazak 19. stoljeća. Naime, dosad nepotvrđeni podaci govore da je prva kinopredstava u Rijeci održana već u drugoj polovici rujna 1896., dakle dva tjedna prije prvog prikazivanja kinematografa u dvorani *Kola* u Zagrebu (8. listopada 1896). Putujući prikazivač iz Milana Vincenzo Giadaron najavio je polovicom rujna u riječkom tisku na mađarskom jeziku da će prikazivati *Edisonov pronalazak – kinematograf*, no zasad nema dokaza da su te projekcije doista i održane.² To moguće prvo predstavljanje i nije toliko bitno kao povijesna činjenica, puno je važnije što su *živuće fotografije* od 1896. ili 1897. godine postale dio svakodnevnog života riječkog pučanstva budući da su u grad gotovo redovito dolazili putujući kinematografi, isprva povremeno, potom sve češće. Manji poduzetnici iznajmljivali su skromnije prostore, obično u kavanama, dok bi oni veći podizali vlastite šatore ili pak zakupljivali prostor u *Teatru Fenice*. Rijeka je bila i jedan od prvih hrvatskih gradova u kojem je otvoren stalni kinematograf – *Salon Edison* u Via Fiumara 2 (Adamićeva kuća) koji je započeo raditi polovicom mjeseca rujna 1909. godine. Kao lučki, trgovački i industrijski

¹ U knjizi *Kinematografija u Rijeci*, Muzej grada Rijeke, Rijeka 1997., str. 21. – 52.

² Vidi tekst *Prvi koraci filma u Rijeci* u kojem su dani izvori za sve podatke do 1918.

grad, Rijeka je imala strukturu gradskog stanovništva koje je brzo prihvaćalo nov oblik zabave – kino. Tako je već koncem 1909. u Rijeci radilo pet stalnih kinematografa (*Salon Edison, Kinematograf Sole, Kinematograf Olimp, Kinematograf Central* i *Veliki kinematograf Pariz*), u to doba više nego u bilo kojemu drugom hrvatskom gradu.

Pokretne fotografije odmah su imale velik uspjeh kod gledatelja – dokumentarni filmovi bili poseban *prozor u svijet*, a najstariji (kratki) igrani filmovi – komedije, drame, historijski filmovi – zabavljali i opuštali (ne zaboravimo da film tada još nije postao sedma umjetnost). A poseban ugođaj stvarali su filmovi u kojima su stanovnici mjesta u kojem je gostovao putujući kinematograf mogli vidjeti svoju okolicu, svoj grad i same sebe. Da bi privukli što veći broj gledatelja i ostvarili što veći utržak, vlasnici putujućih kinematografa snimali su i prikazivali takozvane *lokalne filmove* po mjestima u kojima su gostovali. Tako su otpočela i prva filmska snimanja u Rijeci.

Najstariji podatak o filmu snimljenom u okolini Rijeke zabilježen je u programu putujućeg *Kinematografa Lumière* prigodom gostovanja u Zagrebu u kolovozu 1898. godine. Oglašavao se kao veoma uspjeti film *Bura na moru kod Opatije*. Pretpostavljamo da je vlasnik toga putujućeg kina, Trščanin Anton Permè koji je od 1897. prikazivao *živuće fotografije* po raznim gradovima Hrvatske, snimio ovaj film prigodom nekoga svojega proputovanja kroz Opatiju. Film nije sačuvan, o njemu se zna jedino iz oglasa u tisku. Drugi jedan putujući prikazivač, Nijemac Jochann Bläser, svoj je veliki šator podignuo na Trgu ribarnice (*Piazzale della Pescheria*) i prikazivao je Riječanima filmove od 11. ožujka do 9. travnja 1899. godine. Tada je snimio film *Korzo u Rijeci* koji je prikazivao i u drugim gradovima u kojima je boravio. Četiri godine poslije, u prosincu 1903., Bläser je u Puli prikazao lokalne pulske filmove te filmove *Riječka luka* i *Mornari se zabavljaju na palubi jednog broda* (vjerojatno isto tako snimljen u Rijeci), što kazuje da je prije Pule boravio u Rijeci, iako o tome nema podataka u riječkom tisku. Od polovice prvog desetljeća prošloga stoljeća, vlasnike putujućih kinematografa zamijenili su inozemni profesionalni filmski snimatelji koji su za svoja poduzeća snimali dokumentarne reportaže o našim krajevima ili kraće priče za filmske žurnale. Na osnovi sekundarnih izvora (tisak, programski letci, katalozi) u razdoblju do 1917. godine zabilježeno je 29 naslova filmova koji su bili snimljeni potpuno ili dijelom u Rijeci i okolici.³ Na žalost, ni jedan od tih filmova nije do sada pronađen. Velika je vjerojatnost da su oni zauvijek izgubljeni, ali u istraživanju stare filmske građe nikada ne treba gubiti nadu. Dapače, u posljednje se vrijeme u svjetskim filmskim arhivima otkrivaju i identificiraju mnogi stari nijemi filmovi iz prvog, drugog i trećeg desetljeća prošloga stoljeća, koji su bili pohranjeni u privatnim filmskim fondovima i nisu bili dostupni javnosti.

Među tim filmovima nalaze se i dva koja nas ovom prigodom posebno zanimaju. Prvi od njih naslovljen je *Podmornice i mine u tvornici "Whitehead" u Rijeci*. Film je prikazivan od 11. do 13. svibnja 1910. u Sušaku, a prema tekstu u riječkome Novom listu možemo stvoriti približnu sliku sadržaja filma:

... Vježbe i kretanje podmorskih brodova, postavljanje i dizanje podmorskih mina (laguma). Vrlo zanimljiv i poučan film uzet iz naravi u samoj tvornici Whitehead u Rijeci.

Na temelju ove rečenice sigurni smo da je dio filma snimljen u samoj tvornici, vjerojatno dio proizvodnje torpeda. Je li tvrtka *Whitehead & Co.* proizvodila i podmorske mine koje su u filmu prikazane? Što je pisac komentara za Novi list podrazumijevao pod izrazom "podmorski brodovi"? Jesu li to bile vježbe austro-ugarskih podmornica (čija baza nije bila u Rijeci, već u Puli) ili su ti "podmorski brodovi" zapravo torpeda koja su tvorničari isprobavali tu, u Kvarneru? Postavlja se čitav niz pitanja na koja bi se moglo odgovoriti jedino kad bi bio pronađen originalni film. No jedno je sigurno – u tvornicu *Whitehead* ušla je 1910. godine, poslije fotografskih aparata, i filmska kamera.

Na ovaj je film prvi u svojem članku *Počeci kinematografije u Rijeci i Sušaku*⁴ upozorio Ivan Flod, zagrebački filmski publicist koji je još prije Drugoga svjetskog rata mnogo pisao o filmu te je od 1931. do 1933. bio vlasnik i urednik *Jugoslavenskog filmskog kurira*, časopisa koji je izlazio u Zagrebu. Flod je zapravo prvi ozbiljnije pristupio razmatranju povijesti filma u Rijeci. U svojem članku iznio je pretpostavku da su film snimili Englezi, što ne treba odbaciti, ali je ipak vjerojatnije da su to učinili neki snimatelji iz Trsta, Beča, Budimpešte ili Zagreba. Iako u to doba nije bilo strogih ograničenja kada bi stranci željeli snimati, u Austro-Ugarskoj Monarhiji i na to se pazilo, posebice kada se radilo o vojnoj proizvodnji. Izučavajući već više desetljeća povijest filma na tlu jugoslavenskih zemalja, tragao sam po filmografijama i katalozima europskih filmskih arhiva i za ovim filmom (ili nekim sličnim naslovom koji bi odgovarao ovome filmu), ali bez uspjeha. U katalogu Britanskoga filmskog instituta / Nacionalnoga filmskog arhiva (British Film Institute / National Film Archive) u Londonu nema spomena o tvornici *Whitehead* ili i Rijeci, čak ni u preciznim filmografijama austrijskog filma niti u bečkim stručnim tjednicima koji su pomno pratili cjelokupnu filmsku proizvodnju u Monarhiji.⁵ Film nije zabilježen ni u katalozima Mađarskoga filmskog arhiva. Ipak, tražiti treba i dalje jer se film jednog dana može pronaći u kakvoj britanskoj privatnoj zbirci (kojih u Engleskoj ima nekoliko) ili u kakvom još uvijek neobrađenom fondu starih filmova diljem svijeta.

U austrijskome stručnom filmskom časopisu *Oesterreichischer Komet* koji je redovito izlazio u Beču svaki tjedan i u kojem su filmska poduzeća oglašavala svoje filmove i nudila ih prikazivačima, 15. lipnja 1912. nudi se i film *Vježbe s Whiteheadovim torpedima (Übungen mit Witeheades /sic/ Torpedos)*. Navedeno je

³ Vidi *Filmografiju* u navedenoj knjizi *Kinematografija u Rijeci*, str. 175.

⁴ Ivan Flod, *Počeci kinematografije u Rijeci i Sušaku*, Filmska kultura, br. 97, Zagreb 1974., str. 90. – 100.

⁵ *Kinematographische Rundschau* i *Oesterreichischer Komet* koji su u to doba izlazili u Beču.

da je film dugačak 85 metara (oko 4 minute projekcije) i da ga distribuirala bečko poduzeće *Irma Handl*. Ne zna se ni tko je film snimio ni tko ga je proizveo, ali je to možda bila francuska tvrtka *Pathé* jer se u istom oglasu reklamira i film *Vožnja motornih čamaca u Opatiji* (*Motorbootfahren in Abbazia*) uz isticanje *Pathéa* kao producenta. Kako je i u jednom i u drugom slučaju riječ o istom prostoru – Kvarneru – vjerojatno je tom prigodom isti snimatelj snimio dva filma. Iako je *Pathé* naveden kao proizvođač, tih filmova nema u *Pathéovom* katalogu, što znači da ih je realizirala bečka podružnica francuske tvrtke. Kao i u prethodnom slučaju, i o ovome filmu o torpedima iz 1912. godine znamo samo da je snimljen. No tanka nit nade da bi originalni film mogao biti pronađen, uvijek postoji.

Kada se pokušaju sabrati ovlaš procijenjene duljine navedenih filmskih reportaža “iz naravi” (kako su se onda nazivali "neigrani" filmovi), snimljenih do 1917. godine, dobivamo zbir od blizu 120 minuta dokumentarnoga filmskog materijala na kojem bi se mogla vidjeti Rijeka i bliža okolica. Uz turističke zanimljivosti i lijep krajolik, filmske su kamere sigurno zahvatile, osim luke, i druge objekte koji su značajni za upoznavanje riječke industrijske baštine. Kada bi se našao bar dio tog materijala, kakva bi to povijesna građa bila! Znači, treba tragati...

Prema podacima kojima zasad raspolažemo, u razdoblju od 1918. do 1945. godine snimljeno je u Rijeci i okolici blizu 50 filmova koji, sami za sebe, predstavljaju povijesne izvore. Granica između Italije i Kraljevine SHS / Jugoslavije – Rječina – podijelila je i kinematografske nadležnosti. U Rijeci i dalje prema zapadu snimala su talijanska poduzeća, posebice žurnal *Luce*, u Sušaku te u priobalju i na otocima koji su pripali Jugoslaviji, snimala su domaća poduzeća – *Škola narodnog zdravlja iz Zagreba*, *Jugoslovenski prosvetni film* iz Beograda i drugi, a za vrijeme Drugoga svjetskog rata *Hrvatski slikopis iz Zagreba*. Velik dio materijala snimljenog u ovom razdoblju sačuvan je i nalazi se u talijanskim filmskim arhivima te u *Kinoteci Hrvatske* u Zagrebu i *Jugoslovenskoj kinoteci* u Beogradu i – u principu – dostupan je istraživačima. Na osnovi filmografskih podataka odnosno naslova snimljenih filmova, uz velik broj političko-propagandnih talijanskih žurnala i dokumentarnih filmova te filmova o prirodnim ljepotama i razvoju turizma, ima i nekoliko filmova koji su izravno vezani za industrijsku baštinu Rijeke. To su filmovi o lukama Rijeka i Sušak, o kvarnerskom brodogradilištu i porinućima brodova koji su tu izgrađeni i o riječkoj Rafineriji nafte (uglavnom talijanske proizvodnje). Povrh toga, vjerojatno su snimatelji filmske službe talijanske vojske pratili kamerama djelatnost vojnog programa u tvornici torpeda pa su ti materijali možda sačuvani u talijanskim vojnim filmskim arhivima, ali katalozi nigdje nisu objavljeni.

I, najzad, iza 1945. godine i pripajanja Rijeke Jugoslaviji, kada je nastala organizirana jugoslavenska i hrvatska kinematografija, snimljeni su mnogi dokumentarni filmovi i žurnalske priče o Rijeci, u kojima su namjerno ili samo usput obuhvaćena mnoga tada suvremena zbivanja i objekti, što je danas, nakon više desetljeća, povijest grada i njegove industrijske baštine. Spomenut ću ovdje samo najznačajnije od tih filmova: *Rijeka u obnovi* (1946., redatelj Branko Marjanović), *Riječka luka* (1949., redatelj Slavko Goldstein), *Opatija* (1953., redatelj Krsto

Petanjek), *Jedan dan na Rijeci* (1955., redatelj Ante Babaja). A sigurno je da ima i mnogih drugih filmova koji bi mogli imati veze s riječkom industrijskom baštinom. Na primjer, u *Filmografiji jugoslovenskog filma*⁶ registriran je pod brojem 2508 slovenski nastavni film *Torpedo motorji familija 500* (1963., redatelj Milan Starin) koji prikazuje “pravilno rukovanje i održavanje motora Torpedo T-500”. Koliko bi jedan takav film bio zanimljiv za izučavanje povijesti riječke industrije, moglo bi se reći tek nakon gledanja. Vojnofilmski centar *Zastava film* bivše JNA / JA svakako je pratio i vojnu industriju te je vjerojatno do 1966. godine snimao i u tvornici *Torpedo* u Rijeci. Uz ostalo, snimljen je i javno prikazivan nastavni film *Priprema torpeda TR-45/II za gađanje torpednim čamcem* (1960., redatelj Vukoman Milovanovic)⁷ koji svakako ima veze s riječkom industrijskom baštinom. Ako i nije prikazana sama tvornica, prikazan je jedan njezin proizvod. Znači, nešto bi se moglo potražiti i u filmskom arhivu *Zastava filma*.

Razlikuju se četiri razdoblja snimanja filmova u Rijeci:

- Vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (do 1918.)
- Vrijeme pod D’Annunzijem i talijanskom vlašću (1918. – 1943.)
- Vrijeme njemačke okupacije i NDH (1943. – 1945.)
- Vrijeme druge Jugoslavije – DFJ / FNRJ / SFRJ (1945. –1991.)

Tijekom svakoga od tih razdoblja snimali su se filmovi i u Rijeci. Filmovi iz prvog razdoblja (1897. – 1918.) koji bi nam bili najdragocjeniji, do danas nisu nađeni te o njima zasad govorimo samo na osnovi sekundarnih izvora. Stanovit broj filmova nastalih u drugom (1918. – 1943.) i trećem (1943. – 1945.) razdoblju sačuvan je do naših dana. Najveći dio filmova snimljenih u četvrtom razdoblju (1945. – 1991.) srećom je sačuvan. To filmsko naslijeđe rasuto je po mnogim filmskim arhivima u bivšim jugoslavenskim republikama i u svijetu. Veoma je teško, ali nije nemoguće, doći do podataka, a zatim i do filmova (prebačenih na suvremenije nosače slike – videovrpce ili DVD – što se danas u svijetu uvelike čini). Tek bi se tada film kao povijesni izvor mogao upotrijebiti ne samo za proučavanje riječke industrijske baštine, već i za proučavanje povijesti grada Rijeke općenito.

⁶ *Filmografija jugoslovenskog filma 1945-1965*, Institut za film, Beograd, 1970.

⁷ Navedeno prema knjizi: Vukoman Milovanovic, *Jugoslovenska vojna kinematografija*, VFC Zastava film, Beograd, 1998.

A kako to učiniti?

To je kompliciran, dugotrajan i skup posao. U svijetu se, uz mnoge arhivske ustanove po regijama i gradovima, osnivaju i djeluju regionalni i gradski filmski arhivi. Tu se prikupljaju sve vrste pokretnih slika koje se odnose na regiju ili grad, a koje treba oteti od zaborava i pohraniti ih za budućnost. Ta se građa obrađuje po načelima znanstvene metodologije, katalogizira se te se potom može upotrijebiti kao i svaka druga arhivska građa. Znači, Državni arhiv u Rijeci svoju bi djelatnost mogao proširiti i na film, osnovati svoj filmski arhiv ili samo filmski odjel (videoteku) i otpočeti sa sakupljanjem riječke filmske baštine koja je, sama za sebe, značajan izvor za upotpunjavanje slike o prošlosti grada u 20. stoljeću. Samo je prvi korak težak, poslije je sve lakše...

Sažetak

FILM KAO POVIJESNI IZVOR ZA IZUČAVANJE RIJEČKE INDUSTRIJSKE BAŠTINE

Dejan Kosanović

Prije šest godina svoj tekst Prvi koraci filma u Rijeci zaključio sam pasusom koji ću na početku ovog referata dijelom parafrazirati.*

Prateći razvoj kinematografskih djelatnosti istodobno saznajemo o općim društvenim kretanjima u određenom razdoblju, o svakodnevnom životu i kulturnim navikama u gradu, što nam sve opet pomaže da bolje shvatimo neke druge povijesne tokove. Ovim su tekstom samo otkrivena vrata u neistraženu prošlost riječke kinematografije, a tek će nam daljnja istraživanja i novi podaci pomoći sagledati koliko su važne filmske tradicije grada Rijeke.

Ta daljnja istraživanja nas čekaju, a ova konferencija je svakako prigoda da se na to podsjetimo. Film kao povijesni izvor u nas se još uvijek nedovoljno koristi unatoč tome što bi mogao pružiti dragocjene podatke o mnogim zbivanjima kada se radi o 20. stoljeću – stoljeću filma. Razlozi su dvojaki: s jedne strane tek je mali dio stare filmske građe (originalnih izvora) sačuvan do naših dana, a s druge strane, i to što je sačuvano, nepotpuno je obrađeno i teško dostupno istraživačima povijesti. Dobar primjer za to su filmovi koji bi mogli pridonijeti upoznavanju riječke industrijske baštine općenito, a posebno prošlosti i razvoja tvornice torpeda.

Najstariji film o tvornici Whitehead & Co. snimljen je i prikazan 1910. godine pod nazivom Podmorski brodovi i mine u tvornici "Whitehead" u Rijeci, a dvije godine nakon toga, 1912., snimljen je u Riječkom zaljevu film Vježbe s Whiteheadovim torpedima. Na žalost, nijedan od ta dva filma nije dosad nađen te o njima znamo samo na osnovi sekundarnih izvora (napisa u tisku i reklamnih obavijesti). Do konca Prvoga svjetskog rata snimljeno je još nekoliko austrijskih vojnih filmova u kojima su, vjerojatno, prikazana i riječka torpeda u djelovanju (ali ni oni do danas nisu pronađeni).

U idućemu povijesnom razdoblju, za vrijeme talijanske okupacije, snimljeno je više dokumentarnih filmova u kojima je, uz ostalo, prikazana i riječka industrija (i koji su dijelom sačuvani u talijanskim filmskim arhivima). Nakon 1945. godine, kada je Rijeka konačno pripojena Jugoslaviji, snimljeno je dosta dokumentarnih filmova o riječkoj industriji koji su najvećim dijelom sačuvani (pohranjeni su u Hrvatskoj kinoteci u Zagrebu i Jugoslovenskoj kinoteci u Beogradu). Da bi se izučila te bolje upoznala riječka industrijska baština, svakako bi trebalo popisati, kopirati i obraditi sve te filmove kako bi postali dostupni svima koji se bave poviješću grada Rijeke.

* U knjizi *Kinematografija u Rijeci*, izdavač Muzej grada Rijeke, Rijeka 1997.

*Abstract***MOVIE AS HISTORICAL SOURCE FOR INVESTIGATION OF
INDUSTRIAL HERITAGE IN RIJEKA***Dejan Kosanović*

Six years ago I concluded my text entitled "First steps of film in Rijeka" with a paragraph that I am going to paraphrase in part in the beginning of my paper.

Following the development of film industry, we can also learn about general social trends in a particular time, about everyday life and cultural habits in a town, all of which can help us understand better some other historical trends. This text only opens the door to the uninvestigated history of the Rijeka film industry, and only further investigations and new data will help us see the importance of Rijeka film tradition.

These further investigations are still waiting to be made and this Conference is definitely an opportunity to be reminded of that. Film as a source of historical knowledge is still insufficiently used in this way in Croatia, despite the fact that it could supply precious data on many events when it is a matter of the 20th century – the century of the film. The reasons are twofold: on the one hand only a small part of the old film material (from original sources) has been preserved till today, while on the other, the material that has been preserved has not been completely analysed and is not easily accessible for researchers of history. Good examples of this are the films that could contribute to getting acquainted with Rijeka industrial heritage in general, especially the past and the development of Torpedo factory.

The oldest film on the factory "Whitehead & Co." was made and shown in 1910 under the title Submarines and Mines in the "Whitehead" Factory in Rijeka, while two years after that, in 1912, the film Exercises with Whitehead Torpedoes was made in the Rijeka bay. Unfortunately, none of these two films has been found so far, and we know about them only on the basis of secondary sources (newspaper articles and advertising). Until the end of the First World War a few more Austrian Army films were made, which probably also showed Rijeka torpedoes in action (and which also have not been found so far).

In the following historical period, during the Italian occupation, a number of documentary films were made, which, among others, also showed Rijeka industry (and which have partly been preserved in the Italian film archives). After 1945, when Rijeka was joined with Yugoslavia, quite a few documentary films were made on Rijeka industry. They have been preserved in the greatest part (and are kept at the Croatian Film Archives in Zagreb and at the Yugoslav Film Archives in Belgrade). In order to study and learn more about Rijeka industrial heritage, it is necessary to make an inventory, copy and analyse all these films, so that they become available to all those that study the history of Rijeka.